

EUDÒCIA COMNENA, UNA PRINCESA BIZANTINA ENTRE CONSTANTINOBLE I MONTPELLER

Per Ernest Marcos

Al principi del *Llibre dels fets* es pot llegir la trista història d'una princesa bizantina, filla de l'emperador Manuel I Comnè, que vingué d'Orient amb el seu seguici per contreure matrimoni amb el rei català Alfons el Cast i, en trobar el seu promès casat amb la infanta Sanxa de Castella, acabà esdevenint l'esposa de Guilhem VIII de Montpeller.

D'aquesta unió nasqué Maria de Montpeller, que anys després es casà amb Pere I de Catalunya-Aragó i fou la mare de Jaume I el Conqueridor. En paraules del rei, el matrimoni de Pere i Maria fou certament «obra de Déu», perquè «aquella convenença que no es complí en aquell temps (el casament d'Alfons I el Cast i la filla de Manuel Comnè) se complí després quan nostre pare pres per muller la néta de l'Emperador». Ignorants tal vegada d'aquest feliç desenllaç, les *vides* i les *razós* de les cançons dels trobadors Folquet de Marsella i Bertran de Born, que visitaren la cort de Montpeller i celebraren la seva «emperairitz», ens proporcionen una versió similar d'aquests fets, tot condemnant la traïció del monarca envers la núvia bizantina.

Tanmateix, com se sap, els relats del rei i del joglar contenen greus errors sobre la identitat dels personatges protagonistes. D'una banda sabem que la princesa grega no era filla de l'emperador Manuel, sinó neboda seva, tal com ho afirma en la *Historia Albingensium* un contemporani de Jaume I, l'historiador tolosà Guilhem de Puy Laurens. Segons la major part de bizantinistes i genealogistes, Eudòcia Comnena de Montpeller era filla, probablement, del germà gran de l'emperador Manuel, el sebastocràtor Isaac Comnè. D'altra banda sabem també que el seu promès no era Alfons el Cast, sinó el seu germà, el comte Ramon Berenguer IV de Provença, i posseïm totes les dades necessàries per situar aquest fracassat projecte matrimonial entre la dinastia Comnè i la Casa de Barcelona en el seu context històric: una aliança defensiva contra l'enemic comú de tots dos estats, l'emperador alemany Frederic I Barba-roja (1153-1190).

El programa polític de Manuel I Comnè

La política internacional de l'emperador Manuel I Comnè (1143-1180) ha estat definida com el darrer i més seriós intent bizantí de restaurar el vell

somni de dominació universal de Justinià. Però al nostre entendre aquesta és una visió exagerada de les ambicions de l'emperador grec. Sens dubte, Manuel Comnè combregava amb el tradicional principi ideològic bizantí que concedia a l'emperador constantinopolità en exclusiva la representació vicària de Crist a la terra i, per tant, la dignitat de sobirà de sobirans. Tanmateix, el seu immens talent polític el feia conscient de les seves limitacions i l'imposava dues línies d'actuació molt definides. D'una banda, per tots els mitjans al seu abast, recurrent fins i tot a les armes, Manuel I cercà de consolidar la seva posició hegemònica en les àrees tradicionals d'influència bizantina: Hongria i Dalmàcia a la península balcànica i els estats croats de Palestina i Síria, el regne de Jerusalem i el principat normand d'Antioquia. De l'altra, l'emperador esmerçà molts esforços i cabals a fi de neutralitzar militarment i diplomàticament els potencials adversaris d'Occident: el regne normand de Sicília, el Sacre Imperi Romà i les repúbliques italianes de Venècia, Gènova i Pisa. Amb les seves constants intervencions en socors dels enemics dels seus enemics, Manuel I es guanyà l'apel·lació de «lo mellor home de crestians en aquell temps», tal com se l'anomena en el *Llibre dels fets*.

Fins a la mort de Manuel I, el 1180, l'enemic més poderós de Bizanci fou l'emperador alemany, contra el qual mobilitzà tots els seus adversaris potencials d'Europa, especialment a la península italiana. Treient profit del cisma que per voluntat de Barba-roja dividia l'Església d'Occident, l'emperador bizantí negocià amb el papa Alexandre III la unió eclesiàstica entre Roma i Constantinoble a canvi de fer oficial el reconeixement papal de Manuel com a únic emperador romà. A desgrat de la seva antiga i profunda enemistat amb l'emperador alemany, el pontífex no gosà comprometre l'autoritat de la Santa Seu en un afer tan perillós, que podia comportar la pèrdua definitiva de la prerrogativa papal de nomenament d'emperador a Occident.

En l'última dècada de la seva vida Manuel I va veure com entrava en crisi el sistema d'aliances sobre el qual havia basat fins aleshores tota la seva política exterior. Una rera l'altra, totes les potències que havien col·laborat amb ell en el seu llarg i incruent combat contra Barba-roja cercaren l'amistat de l'emperador alemany. El brusc trencament de relacions entre Manuel Comnè i els venecians el 1171 tingué com a conseqüència l'apropament de la república de Sant Marc a l'emperador alemany.

A partir d'aleshores la república de Venècia treballà per aconseguir la reconciliació entre Barba-roja i els seus adversaris d'Itàlia. Després del fracàs del darrer intent alemany de resoldre el conflicte per la força amb la derrota de les tropes imperials a la batalla de Legnano (29-V-1176),

triomfaren les tesis venecianes i s'iniciaren les negociacions, que van acabar l'estiu del 1177 amb la signatura a la ciutat de la llacuna d'una pau quadripartida entre l'emperador alemany, el papa Alexandre III, la república de Venècia, el rei Guillem III de Sicília (1166-1189) i les ciutats de la lliga llombarda. D'aquests acords només quedà exclòs l'emperador bizantí, que, sentint-se amenaçat per aquesta nova constel·lació de potències aliades, dirigí la seva atenció al cercle dels potencials damnificats pel triomf final de Barba-roja. En aquesta tasca, la república de Pisa, greument perjudicada per la intervenció militar a la Toscana del canceller imperial Christian de Mainz, li prestà consell i ajuda. Un dels fruits de la febril activitat diplomàtica conjunta de l'Imperi bizantí i la República de Pisa fou precisament el compromís matrimonial d'Eudòcia Comnena amb Ramon Berenguer IV de Provença. Amb aquesta unió, que havia de complementar i equilibrar les noces gairebé simultànies del jove coemperador Aleix II Comnè amb la princesa Agnès de França, filla del rei Lluís VII, l'emperador bizantí traslladava a terres transalpines el seu conflicte amb l'emperador Frederic I. La correlació de forces enfrontades afavoria els interessos de Manuel Comnè.

El casal de Barcelona i la Provença

La Casa de Barcelona era present a la Provença des del matrimoni de Ramon Berenguer III el Gran amb Dolça de Provença, hereva del comtat d'Arles, tot i que els seus drets i els dels seus descendents barcelonins eren discutits pels hereus de la seva germana Estefania: els comtes de Baus, que s'enfrontaren amb Ramon Berenguer III. Entre els anys 1144 i 1166 Ramon Berenguer IV de Barcelona i Ramon Berenguer III de Provença, el seu nebot, hagueren de defensar amb les armes i amb la diplomàcia la seva posició de poder a la regió no només contra els Baus, sinó també contra els ambiciosos comtes de Tolosa. En efecte, durant aquestes dues dècades el Casal de Barcelona i el Casal de Tolosa estengueren el conflicte per les fronteres del comtat de Provença a una lluita aferrissada per l'hegemonia del Migdia, que acabà, involucrant, amb més o menys intensitat, totes les potències amb interessos a la zona, fins i tot la corona anglesa i la francesa.

Les repúbliques de Gènova i Pisa, enfrontades pel control del comerç dels ports del golf de Lleó, canviaren de bàndol diverses vegades d'acord amb l'evolució dels seus interessos i de la guerra que mantenien en aigües de la Mediterrània occidental des del 1162. Per la seva banda, l'emperador Frederic Barba-roja reivindicava, com a rei titular de l'Arelat i comte de Borgonya pel seu matrimoni amb la comtessa Beatriu, la seva sobirania sobre aquest territori, que podia proporcionar-li el control de l'accés directe al nord d'Itàlia. En el conflicte per la successió al comtat de Provença-

Arles, l'emperador donà, en un primer moment, el seu suport als comtes de Baus i combaté sense èxit les pretensions dels comtes de la casa de Barcelona. Tanmateix, la necessitat de trobar aliats en l'espinesa qüestió del cisma eclesiàstic obligà Frederic a canviar d'actitud i a oferir l'any 1162 un acord a Ramon Berenguer IV de Barcelona i al seu nebot Ramon Berenguer III de Provença. A la dieta imperial de Torí de l'estiu d'aquell mateix any, el comte català de Provença prestà jurament de vassallatge a l'emperador alemany. D'aquest acord, però, restà exclòs el comtat de Barcelona. El comte Ramon Berenguer IV havia mort camí de Torí, i va deixar com a hereu dels seus dominis el seu fill Alfons, un infant de deu anys que esdevingué poc després el primer comte rei. Entre els tutors d'Alfons destaca la figura de Guilhem VII de Montpeller, el defensor més fidel dels interessos catalans al Migdia i campió de la causa del papa Alexandre III. Sota la seva seva influència el jove monarca i els seus territoris es declararen fidels a Alexandre III, tot situant-se així en el bàndol antialemany.

El 1166 morí el comte Ramon Berenguer III de Provença i va deixar com a hereva la seva filla Dolça, que havia estat promesa en matrimoni l'any anterior amb el fill del comte Raimon V de Tolosa. Gràcies de bell nou a la intervenció del senyor de Montpeller i dels seus aliats, que feren valer els drets d'Alfons, pogué evitar-se aleshores que el comte de Tolosa s'emparés de la Provença. Amb l'oposició manifesta de l'emperador Frederic Barbaroja, Alfons I consolidà durant dos anys la seva posició al Migdia abans de retornar a Catalunya a la fi del 1168 i deixar el seu germà petit Ramon Berenguer com a comte de Provença. L'abril del 1176 el monarca català i el comte de Tolosa finalment signaren un pacte per mitjà del qual Raimon de Tolosa renunciava als drets de successió de Dolça de Provença, que havia mort el 1173, i acceptava a canvi la indemnització que li oferia Alfons I.

A desgrat de les aparences, però, la pau definitiva no havia estat assolida. D'una banda, Raimon de Tolosa mantenia una ferma aliança amb Gènova, que representava una greu amenaça per als interessos comercials dels catalans i dels seus aliats en la regió, particularment per als mercaders de Montpeller. De l'altra, la seva estreta relació d'amistat amb l'emperador alemany era un motiu més d'intranquil·litat. Havien començat a Itàlia les negociacions que culminarien amb la pau de Venècia d'agost de 1177, i era possible d'endevinar els objectius següents de la política expansionista de l'emperador. Al començament de 1177, la república de Pisa, per mitjà d'una ambaixada dirigida pel seu cònsol Ildebrando Sismondi, renova els seus lligams d'amistat amb dues de les potències amenaçades per la constel·lació de Tolosa, Gènova i el Sacre Imperi: la Corona d'Aragó i la

senyoria de Montpeller. Signaren els tractats respectivament el rei Alfons i el consell de regència del jove Guilhem VIII de Montpeller. Amb l'establiment d'aquesta aliança defensiva, la Corona catalanoaragonesa dona el pas decisiu per entrar per primera vegada en contacte directe amb l'Imperi bizantí.

El casament de la princesa Eudòcia

Fou a través de Sismondi i del seu conciutadà i amic Hormanno Paganello di Porcaria, el fill del qual es casà poc després amb una neboda de Manuel I Comnè, que els senyors catalans de la Provença iniciaren relacions diplomàtiques amb Bizanci, probablement a la tardor de 1177. Per a segellar l'aliança contreta, s'acordà el matrimoni del jove comte Ramon Berenguer amb una altra neboda de l'emperador: Eudòcia Comnena. La primavera següent, Ramon de Montcada, el senescal de Catalunya, viatjà en un vaixell pisà a Constantinoble i portà una ambaixada del rei Alfons a l'emperador Manuel.

Mentre el senescal complia la seva missió al Bòsfor, Eudòcia Comnena i el seu seguici emprerien el camí cap a Provença, on els esdeveniments s'havien precipitat. Després del seu triomf diplomàtic a Venècia, l'emperador Frederic havia dedicat els darrers mesos de 1177 i els primers de 1178 a consolidar la seva posició al nord d'Itàlia. El juliol de 1178 travessà els Alps i es dirigí a Arles amb la intenció de reivindicar els seus drets sobirans sobre la regió. En el curs de la seva marxa triomfal a través del sud de França, Barba-roja rebé l'adhesió de tots els enemics de la Casa de Barcelona: el comte Raimon V de Tolosa, el comte Guilhem II de Forcalquier i Bertran de Baus. Tots ells assistiren a la cerimònia de coronació de Frederic com a rei de l'Arelat el 30 de juliol a l'església de Saint Trophime d'Arles. Ni Alfons ni el seu germà Ramon Berenguer hi acudiren. Com afirma Bernardo Maragone en els seus *Annales Pisani*, fou aleshores quan els prínceps catalans temeren provocar la còlera de l'Staufer amb les noces bizantines i refusaren l'acompliment del compromís que tenien contret amb els llegats de l'emperador Manuel.

La millor solució a fi de conservar l'aliança entre Bizanci i la Provença es presentà en la figura del jove senyor de Montpeller Guilhem VIII, amic fidel de la casa de Barcelona i de la república de Pisa. El matrimoni de Guilhem i Eudòcia se celebrà poc després, i el maig de 1180 el senyor de Montpeller acompanyà personalment fins a Pisa la princesa Agnès de França, promesa d'Aleix II Comnè, fet que palesa el seu compromís polític amb l'imperi grec. Amb les noces gairebé simultànies del seu fill Aleix amb la filla del rei Lluís VII de França, i de la seva filla Maria amb Ranier

de Montferrat, Manuel Comnè culminà el disseny de les seves noves aliances en el camp dels enemics de Frederic Barba-roja. Havia establert vincles d'amistat i parentiu amb el regne de França, la corona catalanoaragonesa, la república de Pisa, la senyoria de Montpeller i el marquesat de Montferrat, tot debilitant, en conseqüència, la posició de l'emperador alemany a la Toscana, al nord d'Itàlia i al sud i a l'est de França. Tanmateix, la mort de l'emperador Manuel el 24 de setembre del mateix any 1180 posà fi al llarg enfrontament diplomàtic entre tots dos imperis. Bizanci, immersa en una greu crisi successòria, desaparegué momentàniament de l'escena política occidental, i la primera aliança bizantinocatalana es dissolgué tan ràpidament com el matrimoni d'Eudòcia Comnena i Guilhem VIII. Repudiada l'any 1187 pel senyor de Montpeller, l'«emperairitz» dels trobadors es retirà al monestir d'Aniane, on acabà, *sancto fine*, els seus dies en una data indeterminada.

Eudòcia, el Llibre dels fets i la croada del 1269

Pels volts del 1270, poc després d'una nova aliança entre la Corona catalanoaragonesa i l'imperi bizantí i del projecte de croada a Terra Santa que aquesta aliança va fer possible, Jaume I va incloure en el *Llibre dels fets* el relat del pretès compromís matrimonial frustrat de la seva àvia Eudòcia Comnena amb el rei Alfons el Cast. En llegir els capítols inicials del llibre d'una banda ens sobta l'entusiasme del Conqueridor quan destaca tan emfàticament el seu vincle de parentiu amb la nissaga imperial dels Comnè. De l'altra, ens intriguen els errors del rei a l'hora d'identificar els veritables protagonistes de la història. Creiem que resulta impossible d'afirmar amb tota certesa que el rei manipulés a consciència les dades de què disposava. Com ja hem dit, el nucli de la llegenda de la senyora bizantina de Montpeller havia estat també difós al començament del segle XIII per les *vides* i *razós* dels trobadors d'Occitània. Amb o sense coneixement de la veritat, el rei acollí la versió més coneguda de l'afer en la seva obra i l'interpretà com un dels senyals prodigiosos que demostraven el favor diví envers la seva persona i la seva família.

A banda del prestigi que aquesta relació amb Bizanci comportava, el relat proporcionava una justificació evident als drets de sobirania de la Corona catalanoaragonesa a la senyoria de Montpeller, drets que eren discutits per la casa reial de França. Però el paper tan fonamental que té l'emperador Manuel en aquesta narració s'explica, al nostre entendre, també per una altra causa. Evocant el seu parentiu directe amb el famós Comnè, Jaume I refutava de manera indirecta els arguments sobre els quals es basaven les pretensions d'Alfons X de Castella a les corones del Sacre Imperi i de les Espanyes. En efecte, el monarca castellà s'enorgullia de ser descendent de

les dues nissagues imperials d'Occident i d'Orient: la seva mare, Beatriu de Suàbia, era néta de Frederic I Barba-roja i de l'emperador bizantí Isaac II Àngel. Els llegats pisans que proclamaren la candidatura a l'imperi d'Alfons de Castella la primavera del 1256 no oblidaren esmentar aquest fet i tingueren cura de substituir el nom d'Isaac, massa desprestigiats pel fet d'haver estat involucrats en la catàstrofe de la quarta croada, pel del gloriós Manuel Comnè, convertit així en el principal avantpassat bizantí del rei savi. En recordar el seu propi i més directe parentiu amb l'emperador bizantí, Jaume I en reivindicava l'herència i alhora afirmava els drets del Casal de Barcelona davant de les aspiracions hegemòniques de la corona de Castella. Així doncs, els lligams d'afecció entre les dinasties catalana i bizantina són exhibits al *Llibre dels fets* amb una clara intenció política.

© Ernest Marcos